

ОГЛЯД ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (1836-1857)

Проаналізовано причини та особливості створення військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній, адміністративно-територіальний устрій, кількісний, етнічний і соціальний склад населення, розвиток господарства.

Ключові слова: Києво-Подільське військово-поселення кавалерії, губернія, військові поселенці.

Проанализированы причины и особенности создания военного поселения кавалерии на территории Киевской и Подольской губерний, административно-территориальное устройство, количественный, этнический и социальный состав населения, развитие хозяйства.

Ключевые слова: Киево-Подольское военное поселение кавалерии, губерния, военные поселенцы.

In article the reasons and features of creation of military settlement of a cavalry on territories of the Kiev and Podolsk provinces, the administrative-territorial device, quantitative, ethnic and social composition of the population, economy development are analysed.

Key words: Kiev-Podolsk military settlement of a cavalry, province, military settlers.

Сучасний етап державотворення в Україні, реформування суспільства поставили перед історичною наукою завдання об'єктивного висвітлення її минулого. В XIX ст. Україна, пристосувавшись до умов і вимог часу, пройшла складний процес внутрішньої еволюції. У наш час зростає науковий інтерес до вивчення історії країни через дослідження її регіонів, що дозволяє глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися в Україні. Українські історики приділяють дедалі більшу увагу історії становлення і розвитку військових поселень кавалерії, висвітленню їхньої ролі в житті суспільства. Лише недавно почала предметно розроблятися проблематика, пов'язана з історією військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній. Студіювання Києво-Подільського військового поселення кавалерії як одного з інструментів царської влади в процесі інтеграції Правобережної України, дозволяє краще усвідомити характер політики Російської імперії на українських землях. Тим більше, що в історичній науці відсутні праці, в яких би комплексно розглядалися всі аспекти порушеної теми в межах регіону та окресленого часу, хоча існує велика кількість праць, присвячених окремим питанням з історії військових поселень кавалерії і піхоти. Окремі аспекти теми представлені в доробках українських учених – С. Ковбасюка [3], Т. Липовської [4], К. Ячменіхіна [15], Б. Лугового [5].

Джерельну базу статті складають архівні документи, виявлені в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, збірники документів.

Метою наукової статті є комплексний аналіз різних аспектів історії військового поселення кава-

лерії на території Київської та Подільської губерній. Об'єктом роботи є історія Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Предмет дослідження складають визначальні процеси історії Києво-Подільського військового поселення кавалерії: адміністративно-територіальний устрій, кількісний, етнічний і соціальний склад населення, розвиток господарства.

Із приєднанням Правобережної України до Російської імперії розпочався новий етап історії регіону. Намір влаштувати військові поселення в Київській і Подільській губерніях виник за обставин Польського повстання 1830-1831 рр.

Процес формування 5 округів Києво-Подільського військового поселення продовжувався протягом 1831-1843 рр. і може бути поділений на два етапи. Перший проходив після придушення Польського повстання у 1831 р. і продовжувався до 1836 р., другий – з 1836 до 1843 р.

Створюючи військові поселення, уряд Російської імперії прагнув подолати фінансову кризу після постійних війн та ліквідувати рекрутські набори. Військові поселення в Київській і Подільській губерніях стали опорою політики русифікації та нищення залишків польського впливу на Правобережжі.

У жовтні 1835 р. генерал-ад'ютант В. Ф. Адлерберг звернувся до міністра фінансів Є. Ф. Канкріна з проханням надіслати відомості про конфісковані маєтки польських панів, які брали участь у повстанні 1830-1831 рр. на Київщині та Поділлі. В листопаді 1835 р. генерал від кавалерії граф І. О. Вітт отримав зазначені відомості та наказ скласти проект про організацію в них поселення 4 кінних полків. Проект

складено на основі Правил поселення 3-ї кірасирської дивізії 1821 р.

Конфісковані маєтки мали великі борги, у зв'язку з чим постали численні претензії, і передача їх до військового відомства ускладнилася. Для вирішення цих питань було створено комітет у складі генерала від кавалерії І. В. Васильчикова, графа М. М. Сперанського, військового міністра О. І. Чернишова, графа І. О. Вітта, генерал-ад'ютанта П. Д. Кисельова, міністра юстиції О. Б. Лобанова-Ростовського і міністра фінансів Є. Ф. Канкріна. Комітет виробив особливе «Положення для ліквідації боргів маєтків, переданих до військового відомства».

4 квітня 1836 р. було наказано всі конфісковані маєтки повстанців у Київській і Подільській губерніях у кількості 80 543 особи [3, с. 257], з усім майном і справами, дольовими обов'язками передати у відомство військового міністерства і утворити 5 округів і 2 ділянки (окремі волості), площею 207 000 дес. орних земель. Чисельність населення в них становила 76 777 осіб: у 1-му окрузі – 8 668 або 11,3 %, у 2-му – 9 153 або 11,9 %, у 3-му – 20 090 або 26,2 % (з них в окремій волості 3-го округу – 11 530 осіб або 15 %), у 4-му – 21 893 або 28,5 % (з них в окремій волості 4-го округу – 13 332 осіб або 17,4 %), у 5-му – 16 973 або 22,1 % [8, с. 364–368]. Для управління територіальними новоутвореннями тирчасово створили Головну господарську контору у м. Умані, в кожній губернії – окружні контори. Головна господарська контора управлялася генералом і необхідною кількістю чиновників і писарів для діловодства та рахункової частини. Окружні контори управлялися штаб-офіцерами і необхідною кількістю чиновників та писарів [13, арк. 2].

27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній». За цим Положенням вся маєтність військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалася військовим поселенням Київської і Подільської губерній із населенням 86 000 осіб [17, с. 24].

Протягом літа – осені 1837 р. йшли активні консультації військового міністерства з командуванням поселень кавалерії. 6 грудня 1837 р. надійшов височайший наказ на ім'я О. І. Чернишова про перетворення селищ військового відомства у військові поселення Київської і Подільської губерній [16, с. 651].

Організація Києво-Подільського військового поселення проходила не так, як Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії. На території Києво-Подільського військового поселення мали поселити чотири полки легкої кавалерійської дивізії і одну кінно-артилерійську бригаду. На підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали адміністративно-територіальний устрій округів. Виходячи з цього, військове керівництво, по-перше, обирало територію поселених округів із суміжних населених пунктів, по-друге, проводило розподіл на землі: для військових поселенців і для громадських полів, з метою забезпечення війська провіантом і фуражем згідно з існуючими нормами, встановленими

для Новоросійського військового поселення кавалерії. Києво-Подільське військово-поселення складалося з п'яти округів двох окремих ділянок і маєтків. Так, військово-поселення на території Київської губернії складалося із 1 і 2 кавалерійських округів і окремої волості [1, с. 239], а військово-поселення на території Подільської губернії – із 3, 4, 5 округів [2, с. 53]. Округи були влаштовані за спеціальним розкладом, з чисельністю населення 52 464 особи, з них 1-й округ – 9 490 або 18,1 %, 2-й – 10 142 або 19,3 %, 3-й – 12 389 або 23,6 %, 4-й – 13 445 або 25,6 %, 5-й (1-а волость) – 1 285 осіб або 2,4 % [6, с. 120].

Кавалерійські округи мали номери полків від 1-го до 5-го включно. Перші чотири округи військового поселення створювалися для квартирування в них чотирьох легких кавалерійських полків, а п'ятий – для однієї кінно-артилерійської бригади.

Головне керівництво округами військового поселення в Київській і Подільській губерніях було покладено на інспектора резервної кавалерії. Управління округами здійснював начальник округів військового поселення: 4 останніх Новоросійського і 5 Київської і Подільської губерній [11, с. 503]. Посади голови головної господарської контори та голови окружних контор ліквідовувалися. Замість них вводилася посада начальника всіх 5 округів Київського і Подільського військового поселення та посада начальника округу. Кожен із перших чотирьох округів складався з трьох волостей. До складу волості входили суміжні поселення, чисельністю від 3 000 до 4 000 осіб. Округ № 5 і окружні ділянки, в залежності від розташування і чисельності, поділялися на волості. Волості мали назви згідно з номерами, з приєднанням номера того округу, до якого він належав [8, с. 327].

Адміністративно-територіальний устрій округів включав у військово-відомство 4 036 довічних селян після закінчення довічного права і 1 769 селян у заставному володінні різних власників після закінчення їх права. У 1840 р. до складу 2-го округу приєднали маєток генерала від кавалерії графа І. О. Вітта з населенням 1 200 осіб [6, с. 120]. У розпорядженні військового керівництва в Київській і Подільській губерніях перебували 83 533 особи й територія площею 293 485 дес. землі.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє розглянути демографічні процеси. На жаль, наявні матеріали збереглися лише за окремі роки. Від 1845 до 1856 р. чисельність населення 5 округів збільшилася з 91 693 до 99 721, тобто на 8 %. Демографічна ситуація у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії свідчить, що природний приріст населення становив, зокрема, у 1845 р. – 0,9 %, у 1856 р. – 0,8 % [15, с. 371–372]. Приріст населення відбувався протягом досліджуваного періоду, за винятком років, коли виникли епідемії холери, віспи (1843), цинги, тифу, скарлатини, коклюшу [2, с. 83]. У 1853 р. чисельність населення у 5 округах Києво-Подільського військового поселення становила 117 528 (з них чоловіків – 61 323 або 52,2 % і жінок – 56 205 або 47,8 %) [12, с. 5]. У 1856 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії становила 124 176 осіб, з

них: 61 779 або 49,8 % чоловіків і 62 397 або 50,2 % жінок [14, арк. 6]. Таким чином, наведені дані свідчать про зростання чисельності населення у Києво-Подільському військовому поселенні на 456 чоловіків і 6 192 жінок, усього 6 648 осіб або 10,8 %.

Соціальна структура Києво-Подільського військового поселення була досить строкатою. Соціальний склад населення військового поселення складався з таких категорій: господарі 1-го розряду та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужилі і служилі інваліди, непомічені нижчі чини діючих військ; кантоністи, приватні особи, які не належали військовому поселенню [1, с. 241]. Одиницею визначення категорій військових поселенців були робоча худоба (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси) та земельні ділянки. Господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менше двох пар волів, або четверо коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів, або двос коней. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства. Військові поселенці-господарі мали переваги порівняно із негосподарями, що полягали в землекористуванні: господарі 1-го розряду отримували наділи по 15 дес. орної землі і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, господарі 2-го розряду – по 7 ½ дес. орної землі і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, негосподарі – по 1 дес. орної землі на кожного [14, арк. 6]. Військові поселенці-господарі віком від 18 до 60 років сплачували податок, що надходив у доходи позиченого грошового капіталу, утримували постояльців, які перебували в них на квартирах, працювали на користь держави і виконували обов'язкові громадські роботи: на будівництві, оранці, транспортуванні різноманітних матеріалів – по три дні на тиждень, всього 156 днів на рік. Решту часу військові поселенці працювали на власному господарстві [14, арк. 7]. Непомічені нижчі чини складалися з представників діючих військ, строкових робочих рот, рот служилих інвалідів і нестройових. У 1856 р. у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 19,9 %, негосподарів – 59,5 %. У 1856 р. у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 5 051 осіб або 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 4 894 осіб або 19,9 %, негосподарів – 14 588 осіб або 59,5 % [14, арк. 7]. Кантоністи були окремою групою у соціальній структурі військового поселення. У 1853 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення було: 99 402 військових поселенців (з них чоловіків – 48 663 або 48,9 % і жінок – 50 739 або 51,1 %), 222 різночинця (з них чоловіків – 110 і жінок – 112), 750 безтерміново-відпускних (з них чоловіків – 204 і жінок – 546), 11 778 представників квартируючих військ і різноманітних команд (з них чоловіків – 9 796 або 83,2 % і жінок – 1 982 або 16,8 %) [12, с. 5]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Національний склад населення Києво-Подільськогівійського поселення характеризувався значною перевагою основної нації – українців. Друге місце за чисельністю посідали поляки, решта – німці, євреї [7, с. 2]. Зважаючи на однорідність національного складу населення, Києво-Подільське військово поселення було монорелігійним поселенням із багато-конфесійною структурою населення. Більшість населення сповідували християнство, прихильниками інших релігійних напрямків були переважно іудеї, які проживали у містах. Так, у 1845 у м. Умані чисельність євреїв становила 6 684 особи або 80,9 %, православних – 802 особи або 9,7 %, римокатоликів – 772 або 9,3 %, розкольників – 4, лютеран – 5 або 0,09 % [10, с. 447]. Українці переважно сповідували православ'я, але серед них траплялися і розкольники.

Києво-Подільське військово поселення кавалерії розміщувалося у Київській та Подільській губерніях і складалося з 2 міст: Умані і Меджибожа, 8 містечок: Торговиці, Саврані, Шауліхи, Піщаного, Івангорода, Гранова, Ладижина, Соколівки і 84 населених пунктів. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися за височайше затвердженими планами. Тут споруджувалися приміщення для полкових і дивізійних штабів, господарські заклади, будинки військових поселенців. Поступово зводилися і кам'яні будівлі.

Округи Києво-Подільського військового поселення кавалерії охоплювали територію 292 953 десятин землі [14, арк. 27]. У 1856 р. територія Києво-Подільського військового поселення становила 70 географічних квадратних миль, у тому числі: 1-й округ мав 61 311 ¼ дес., 2-й – 58 108 ¼ дес., 3-й – 67 007 ¼ дес., 4-й – 68 525 ¼ дес., 5-й – 81 640 ¼ дес., Окрема волость – 17 409 ½ дес. [14, арк. 1].

Природно-ресурсний потенціал Київської і Подільської губерній був основою розвитку економіки військових поселенців. Сільське господарство, що традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, було панівною формою поселенської економіки. Основна увага приділялася землеробству, тому що господарства військових поселенців були базою для продовольства діючих частин кавалерії. Характер поселенського землеволодіння мав свої особливості. Усі землі в округах розподілялися на громадські та поселенські орні ділянки. Залежні українські військові поселенці не мали права спадкового володіння та розпорядження землею. У 5 округах Києво-Подільського військового поселення громадська земля становила 71 186 дес. (24,3 %), з неї орної було 46 795 дес. (16 %), сінокісної – 24 391 дес. (8,3 %); поселенська земля нараховувала 176 957 дес. (60,5 %), з неї орна – 125 607 дес. (43 %), сінокісна – 51 350 дес. (17,5 %). Запасна земля становила 13 476 дес. (4,6 %), церковна – 2 656 дес. (0,9 %), для лісової варти – 252 дес. (0,1 %), пасовиська – 1 485 дес. (0,5 %), під будівлі, вигони, городи – 26 941 дес. (9,1 %) [14, арк. 27]. Повсюдно у Києво-Подільському поселенні утвердилася трипільна система рільництва. Переважало зернове господарство. З озимих хлібів на першому місці було жито, пшениці сіяли менше. З ярових

хлібів – ячмінь, овес, з котрих виготовляли пиво, менше сіяли гречки і проса. На громадських полях переважали посіви вівса, ячменю, жита, пшениці, гречки і проса. Крім зернових культур, військові поселенці вирощували технічні культури, зокрема, льон і коноплю. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти плодкових дерев, широко застосовували їхнє щеплення. В поселенні вирощували рослини, привезені з Франції, Іспанії, Італії, Сирії, країн Південної Америки і Китаю. Зокрема, з фруктових: італійські і східні груші, англійські бери, французькі, німецькі, голландські, сирійські та азійські бергамоти [9, с. 63], різносортні сирійські, французькі і китайські ранети, німецькі, тірольські, італійські і татарські яблуні [9, с. 64], майже всі сорти черешень, вишень, декілька сортів абрикос і персиків [9, с. 66], з кушів – калину, агрус, малину, смородину.

Розведення лісів було обов'язковою повинністю поселенців. У кожному окрузі і окремії волості зростали значні лісові масиви.

Тваринництво стояло на другому місці після рільництва. У господарстві військових поселенців переважала велика рогата худоба, розводили коней, овець, свиней, птицю. Дані з початку заснування округів і на 1857 р. підтверджують збільшення кількості худоби в поселенні. Так, у 1-му окрузі Києво-Подільського військового поселення кавалерії чисельність коней, вигульної худоби, вівців, волів збільшилася на 8 %, у 2-му – на 26,5 %, у 3-му – на 21,8 %, у 4-му – на 8,1 %, у 5-му на – 31,2 %, в окремії волості – на 4,4 %. Поряд із землеробством і тваринництвом дедалі більшу роль відігравали сільськогосподарські промисли – бджільництво, рибальство, мисливство.

Головними формами організації внутрішньої торгівлі на території кавалерійських округів військових поселень залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Серед міст військового поселення за обсягами торгових операцій виділялися Умань і Меджибож. В економічному відношенні на внутрішньо-системному рівні всі

поселені кавалерійські округи давали стабільні прибутки. В округах військових поселень були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур) і запроваджені капітали: позиковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) і офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях).

У 50-х роках XIX ст. після поразки Російської імперії в Кримській війні, в умовах активізації ліберально-опозиційного руху серед частини дворянства, невдоволеної військовими невдачами і відсталістю країни, царський уряд постав перед серйозним вибором – або зберегти кріпосницькі порядки, або приступити до проведення буржуазних реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень і створення Південних поселень. Процес ліквідації Києво-Подільського військового поселення кавалерії тривав з 1857 до 1867 р. Ліквідація поселень співпала з підготовкою селянської реформи і являла собою проведення своєрідної перехідної реформи, що заміняла феодално-державну систему на буржуазну, засновану на ринкових відносинах. Необхідність даної реформи була доведена в ході соціально-економічної історії існування військових поселень.

Таким чином, історія військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній є невід'ємною частиною вітчизняної історії. Створене на базі конфіскованих маєтків учасників Польського повстання 1830-1831 рр. Києво-Подільське військово поселення кавалерії, по-перше, відіграло особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України, по-друге, стало механізмом русифікації українського населення, по-третє, сприяло вирішенню релігійного питання на користь офіційного православ'я, по-четверте, відіграло помітну роль у заселенні та економічному освоєнні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1 : Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 2 : Подольская губерния / [сост. капитан Тверитинов]. – СПб., 1849. – 159 с. ; сведения специальные. – 93 с. : 16 табл.
3. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
4. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817-1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
5. Луговий В. Б. Військові поселення на Правобережній Україні (1836-1866) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Луговий. – Л., 2009. – 20 с.
6. Об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15: 1840. – Отд. 1. – № 13244. – С. 119–129.
7. Подолия, краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / [сост. Д. Г. Онацкий]. – К., 1913. – 48 с.
8. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – 773 с.
9. Симашкевич М. В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. В. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1880. – Вып. 1. – С. 1–90.
10. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.
11. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 2. – 534 с.

12. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м., б. г. – 38 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.445, оп.1, спр.1.
14. Там само, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 111.
15. Ячменихін К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихін. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
16. Ячменихін К. М. Військові поселення в Подільській губернії / К. М. Ячменихін // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 650–652.
17. Ячменихін К. М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30-х – 40-х рр. XIX ст. / К. М. Ячменихін // Питання вітчизняної та зарубіжної історії [відп. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 1991. – С. 23–25.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© В. Л. Цубенко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.02.2011